

צלילות הדעת בימי הזקנה

פרק א.	הקדמה ואזהרה.
פרק ב.	זקנה וירידת הכשרונות.
פרק ג.	מאפייני אי־הצלילות בזקנה.
פרק ד.	ההתייחסות ההלכתית.
פרק ה.	איזהו שוטה?
פרק ו.	מודל רפואי ומודל הלכתי.
פרק ז.	התנהגות ופירושה.
פרק ח.	הזקן והחברה.
פרק ט.	זהירות באיבחון.
פרק י.	מצבים משתנים.
פרק יא.	מרה שחורה.
פרק יב.	ירידה שכלית.
פרק יג.	סיכום

פרק א. הקדמה ואזהרה

לפני הדיון על המעמד ההלכתי־משפטי של הזקן שאינו צלול בדעתו עלי להקדים שתי הקדמות.

1. שאיני מתכוון לומר דברים פסוקים היכולים להיאמר רק ע"י תלמידי חכמים גדולים, שגם מצויים בנושא מתוך התנסות תדירה. אלא ברצוני רק להתוות כיווני מחשבה.
2. ולא עוד אלא שכל קביעה בתחום זה חייבת להיות אינדיבידואלית. אי־אפשר לקבוע גבולים ברורים בין תופעות שגרתיות של זקנה, הכרוכות בהחלשת הרבה כוחות שכליים שבאדם, לבין התחום הפסיכופתולוגי. הבחנה זו חייבת להיות אינדיבידואלית. וכבר כתב הרמב"ם¹ שבענינים אלה אי־אפשר לתת הגדרות בכתב, אלא שיש לאבחן כל מקרה לגופו. "דבר זה לפי מה שיראה הדיין, שאי אפשר לכוון הדבר בכתב"^{א1}.

רמב"ם, עדות ט, י.

א. הערת ד"ר א. פרל: אכן קיים רצף בין תופעות שגרתיות של גיל הזיקנה לבין התחום הפסיכופתולוגי. אך לענין קביעת מקומו של הפרט על פני הרצף הזה. יתכן וקיים כיום פתרון מוגדר יותר מאשר הקביעה הסתמית של כל מקרה לגופו. וראה מה שכתב המחבר עצמו בפרק הסיכום סעיף 1. [אין ספק שהמקרים הקיצוניים על פני הרצף הם קלים להגדרה ואין ספק שמקרי הגבול הינם קשים להגדרה. באותם מקרי גבול יש להביא בחשבון פונקציות רבות ככל האפשר, ולכן קשה ביותר לתת הגדרות מלאות בכתב. וכנראה זו כוונת הרמב"ם. — העורך.]

יש להוסיף שמבחינה הלכתית לא קיים נושא מוגדר של "אי-צלילות הדעת אצל הזקן". יש בעיה כללית של מעמד אדם אשר אינו צלול בדעתו. הפגישה בין זקנה ובין אי-צלילות הדעת היא פגישה "מקרית". נכון שאחוז גדול של אנשים זקנים הוא לקוי בנפשו. כמו כן בין אנשים לקויים בנפשם, חלק גדול הוא מעל גיל 65². על כל פנים צירוף זה איננו מהותי לגבי התוצאות ההלכתיות.

חז"ל דנו בבעיה זו בגמרא שבת², לגבי דברי ברזילי הגלעדי: "בן שמונים שנה אנכי היום, האדע בין טוב לרע"³ — "מכאן שדעותן של זקנים משתנות". מופיע חוסר יציבות. "אם יטעם עבדך את אשר אוכל ואת אשר אשתה" — "מכאן ששפתותיהן של זקנים מתרפטות". "אם אשמע עוד בקול שרים ושרות" — "מכאן שאזניהם של זקנים מתכבדות".

אם כן ברזילי הגלעדי מעיד על עצמו שהוא מתנוון, גם מבחינה שכלית וגם מבחינה תחושתית כתוצאה בלתי גמנעת של גילו. "אמר רב: ברזילי הגלעדי שקרא הוה". הוא שקרן! שהרי "ההיא אמתא דהויא בי רבי בת תשעין ותרתינן שנין והות טעמא קידרא". היתה שפחה אחת בביתו של רבי בת תשעים ושתיים, והיא היתה טועמת את הקדירה. מכאן שאין זה הכרחי שזקנה תביא לירידה כגון זו של ברזילי. "רבא אמר: ברזילי הגלעדי שטוף בזימה היה, וכל השטוף בזימה זקנה קופצת עליו. תניא, רבי ישמעאל ברבי יוסי אומר: תלמידי חכמים כל זמן שמזקינין חכמה נתווספת בהם, שנאמר: בישישים חכמה, ואורך ימים תבונה. ועמי הארץ כל זמן שמזקינין טפשות מתווספת בהם, שנאמר: מסיר שפה לנאמנים וטעם זקנים יקח"². אם כן, תופעות הלוואי שרגילות בזקנה אינן חוק ולא יעבור⁴. לפי זה המושג של זקנה אינו מושג גילי אלא פונקציונאלי.

פרק ג. מאפייני אי-הצלילות בזקנה

אחרי כל זאת יש כמה מאפיינים לבעיות אי-הצלילות אצל הזקן.

א. על פי רוב כל פגיעה (כדמונציה) היא בלתי-הפיכה⁴.

ב. יש הרבה פגיעות שמקורן אורגני, — בלשון הרפואית O.M.S.

(Organic Mental Syndrom). יש כאן פגיעה אורגנית מוחית, שכאופן עקרוני

אפשר לעיתים לאבחן על ידי ביופסיה, ותוצאותיה מגוונות.

2. שבת קנב א. ועי' מהרש"א שם.

2א. ראה מאמרו של דר' א. פרל, לעיל עמ' 5-9, ובמקורות 11-2 שם. העורך.

3. שמואל ב' יט.

4. ועי' עוד משנה סוף קינין: "זקני ע"ה כל זמן שמזקינים דעתן מיטרפת עליהן. זקני ת"ח כל זמן שמזקינים, דעתן מתישבת עליהן". וע"ש במפרשים שזקני תלמידי חכמים מוסיפים שלמות נשמחית.

4א. לעומת מצבי דיליריום בהם הפגיעה בד"כ הפיכה וניתנת לריפוי אם הסיבה לדיליריום מתבררת. ראה לעיל עמודים 6-8. העורך.

פרק ד. ההתייחסות ההלכתית

מכאן אנו עוברים לגדרי הצלילות אצל חז"ל. ברור שהקביעות של רבותינו בגמרא אינן רפואיות או תרפויטיות, מה ששייך לתחום הרופאים, אלא הלכתיות-משפטיות, זאת אומרת ביחס לתוקף מעשיהם. רש"י מגדיר במסכת חגיגה, לגבי שאלת הגמרא "איזהו שוטה?": "שוטה גמור האמור בכל מקום, שפטור מן המצוות ומן העונש ואין קניינו קנין ואין ממכרו ממכר"⁵. הוא אינו חייב במצוות, וגם מעשיו הקנייניים אינם תקפים.

פרק ה. איזהו שוטה?

מיד נעבור לסוגיא העיקרית וכמעט היחידה הדנה באופן ישיר בהגדרתו של השוטה.

"איזהו שוטה? היוצא יחידי בלילה, והלך בבית הקברות, והמקרע את כסותו"⁶. האם יש צורך בכל שלושת הסימנים גם יחד או די באחד מהם? במילים אחרות: האם אלה גדרים קומולטיביים או אלטרנטיביים? זאת מחלוקת אמוראים. ועוד שאלה: האם שלושת הסימנים האלה הינם בלעדיים או רק דוגמאות, והוא הדין בכל תופעה דומה? ואם נחליט שיש לכלול כל מה שדומה, נצטרך לברר מה הוא המכנה המשותף. זאת מחלוקת ראשונים.

לגבי השאלה הראשונה: "איתמר. רב הונא אמר: עד שיהו כולן בבת אחת". אבל רק תופעה אחת אינה קובעת את מעמדו. "רבי יוחנן אומר: אפילו באחת מהן". אחרי ברור הבעיה מכריעה הגמרא כדעתו של רבי יוחנן, ומוסיפה שאם רב הונא היה יודע את סוף התוספתא שמצוטטת בגמרא, "איזהו שוטה? זה המאבד כל מה שנותנים לו" — היה חוזר בו מדבריו. אם כן, יש לפנינו ארבעה סימנים, שדי בכל אחד מהם: יוצא יחידי בלילה, לן בבית הקברות, מקרע חסותו, מאבד את כל מה שנותנים לו. בכל זאת יש צורך להסביר את דעתו של רב הונא הדורש כל שלושת הסימנים גם יחד. שהרי לכאורה ברור שאדם הלך בבית הקברות או קורע את כסותו, הינו לקוי בנפשו. כנראה שלרב הונא אין זה כל כך פשוט.

ומכאן לשאלה השנייה, האם אלה סימנים בלעדיים דווקניים או דוגמתיים. זו מחלוקת רבותינו הראשונים. לפי רבנו שמחה משפירא, אחד מבעלי התוספות, אינו נקרא שוטה אלא מי שיש בו הסימנים האלה המפורשים בגמרא⁷. וכן דעתו של רבנו אביגדור הכהן, לגבי גט שניתן בוירצבורג⁸. אגב, יש מקום להעיר שהבירורים היותר נוקבים של חז"ל בנדון, נעשו לגבי גיטין. שהרי אדם הלקוי בנפשו גטו אינו גט, מה שמעורר בעיות קשות של עגינות. ואי אפשר להחמיר או להקל. אם נקל שלא בצדק שגטו גט, אנו מתירים אשת איש, וגורמים ממזרות. מצד שני, אם אנו מחמירים שלא

5. רש"י חגיגה ג ב ד"ה איזהו שוטה.

6. חגיגה ג ב. וכן תוספתא תרומות א ג.

7. מובא בב"י אה"ע קיט.

8. ב"י שם קרא.

בצדק, אנו מעגנים אשה. ושני אלה הם גהינם. בעניינים אחרים אפשר לפעמים לגלות גמישות, אבל כאן יש צורך לרדת לעומק הדין. אם כן, לגבי הגט של וירצבורג, החליט רבנו אביגדור הכהן לא לפסול את הגט, אף על פי שהיו ניכרים סימני שטות אצל הבעל, מפני שסימנים אלו לא נכללו ברשימת ארבעת הסימנים שמנו חז"ל. לפי דעה זו מצטמצמת מאד הקטגוריה של שוטה. (אנו משתמשים בביטוי שוטה, כי זהו המושג הנפוץ בגמרא. יש מפרשים שהוא מלשון שוט, כי דרכו של השוטה לשוטט ולהסתובב פה ושם.)

אבל הרמב"ם אינו סובר כן, וזהו לשונו בהלכות עדות: "כל אדם שנטרפה דעתו ונמצאת דעתו משובשת תמיד בדבר מן הדברים, אף על פי שהוא מדבר ושואל כענין בשאר דברים, הרי זה פסול ובכלל השוטים יחשב"⁹. אם כן, לפי הרמב"ם החריגה יכולה להיות בכל תחום של החיים. יתר על כן, אדם אשר בכל מהלך התנהגותו נראה אדם "סביר", אבל בתחום מסויים הוא לקוי בנפשו, כבר מקבל מעמד של שוטה, ונפסל לפעולה המשפטית של עדות.

לכאורה דעתו של הרמב"ם נראית יותר הגיונית. אמנם יש להעיר שהוא לא מסר לנו שום הגדרה מדוייקת: "כל אדם שנטרפה דעתו ונמצאת דעתו משובשת תמיד" — מה המובן של טירוף הדעת ושיבוש הדעת? אבל חייבים אנו להודות שעד היום הזה גם המשפטנים וגם הרופאים לא הצליחו לסמן בצורה מדוייקת את הגבולות בין חולשת דעת והתנהגות קצת משונה לבין מצב פתולוגי קל.

אבל רבנו שמחה משפירא סובר שארבע דוגמאות אלה הן דווקניות, שהרי גם הגמרא היתה יכולה לאמר: "איזהו שוטה? מי שנטרפה דעתו וכו'". אנו רואים מיד שיש כאן פתולוגיה ספקטולרית ומסיבית. איננו פוגשים הבחנות פסיכולוגיות דקות, אלא התנהגות חורגת ביותר, שכל אדם מן הרחוב יכול לאבחן. לפי זה ברור שחולה נזירי עם מנגנון פצוי לא יחשב כשוטה, כיון שבהתנהגותו שום דבר לא חורג בצורה קיצונית מהמקובל¹⁰. כל הקריטריונים הם התנהגותיים.

פרק ו. מודל רפואי ומודל הלכתי

כאן חייבים אנו להודות שהמודלים של לקוי נפשי למיניהם שמציבים לפנינו פוסקי ההלכה אינם זהים עם המודלים שנותנים הפסיכיאטרים¹⁰. אין להרתע מכך. בסוגיות אלה אין חכמינו עוסקים לא בפסיכיאטריה, לא ברפואה ולא במדע לשמו, אלא חכמינו עוסקים בהשלכות ההלכתיות של המצבים הנפשיים השונים. כך הוא לגבי כל המדעים שמוזכרים בצורה עקיפה בגמרא¹¹.

9. רמב"ם עדות ט ט.

10. ועי' "מושג השגעון בחברה היהודית המסורתית", ד"ר מישל גרנק (בצרפתית). "המושג של משוגע והשלכותיו בספרות התלמודית ומפרשיה", ד"ר מישל גרנק.

Annales Medico-psychologiques, Paris, t.s. 134^e annee', no. 1.

11. "שיחות הרב צבי יהודה", תורה ומדע, סעי' 5.

בדומה לזה אמר מו"ר הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל: "יש כאן נקודה יסודית: איננו שוללים את המדע, אבל הוא אינו המקצוע שלנו כשאנו לומדים תורה או גמרא, שאינם באים כדי ללמדנו פיסיקה או מקצוע אחר. אמנם לפעמים גדולי ישראל עסקו כמדעים וזה מגדיל כבודם וחשיבותם, אבל אין זה הענין שלנו כשאנו עוסקים בגמרא. כל הבירורים הפיסיקליים, כימיקליים או חברתיים נזכרו רק בקשר למה שנוגע לנו, לתורה ולהלכה. אין הכוונה לבירור אובייקטיבי של הדברים במציאות ובעולם, וכך הבירורים בהגדרות "מדעיות" אינן אלא כדי לדעת באיזו מידה הדברים נקראים כן לגבי ההלכה: איך אנו מחשיבים ענין לגבי איסור והיתר או דיני ממונות. הבירור אינו אובייקטיבי לגבי הדבר עצמו, אלא סובייקטיבי: במה שנוגע לנו"¹¹.

המודל שמופיע כאן אינו תרפויטי, או מודל המאפשר לקבוע דיאגנוזה, אלא רק הדרכה הלכתית לגבי מעמדו המשפטי-החברתי של האדם. יתכן שאדם נחשב כלקוי כנפשו מבחינה רפואית, ויש צורך לטפל בו ולעזור לו. אבל מבחינה הלכתית הוא ייחשב לפיקח¹². אבל לא יתכן להיפך: שייחשב כבריא על ידי הפסיכיאטרים וחז"ל יחשבוהו לחולה. אמנם חז"ל קבעו: "אין אדם עובר עבירה אלא אם כן נכנס בו רוח שטות"¹², ומבחינה מוסרית ודאי שמצבו הכללי של החוטא הוא יותר חמור מאשר אדם בעל התנהגות מוזרה. על כל פנים אין אנו דנים בצד המוסרי של האישיות אלא בכשירות מעשיו המשפטיים והמצוותיים, האם הוא נחשב לגביהם ככר-דעת אם לאו. הגדרות משפטיות-מצוותיות אלה באות בהחלט כדי להגן על החברה, כדי שמעשה מצוותי ייעשה כדין, על ידי מי שדעתו שפוייה. ולא פחות מזה הן באות להגן על האדם עצמו על ידי פסילת מעשיו המשפטיים. כיון שאדם זה אינו מסוגל לדאוג לעצמו, דרושה גישה פטרנליסטית, וחובה לבדוק אם כל פעולה קניינית שהתכצעה על ידו אכן תקפה.

נכון שלפעמים שתי דרישות אלה — הגנת האדם מפני החברה והגנת החברה מפני האדם — הינן בסתירה. אבל עובדה זו בעצמה היא המחייבת את דקות אבחנותיהם של חז"ל.

על כל פנים נמצאנו למדים שאין לחפש חפיפה בין המודל התרפויטי והמודל ההלכתי-משפטי.

פרק ז. התנהגות ופירושה

לאור כל זה נחזור לבירור סוגייתנו העיקרית שבגמרא חגיגה. ראינו שהאבחנה של רבותינו מתבססת על סימנים ספקטקולריים ומסיביים כגון טעם מקאברי ("לן בבית הקברות"), התמוטטות הקשר החברתי ("יוצא יחידי כלילה"), נטיה קומפולסיבית להשחית חפציו ("מקרע את כסותו"), מה שמוגדר באופן יותר כללי בתור חוסר יכולת לשמור על רכושו ("מאבד כל מה שנותנים לו"). הזכרנו שלפי שיטת רב הונא כל שלושת הסימנים דרושים גם יחד, הינם קומולטיביים ולא אלטרנטיביים. אכן

12. סוטה ג א.

רמב"ם הלכות עדות ט ט וע"ש כסף משנה; שו"ע יו"ד א ה; חו"מ לה ח.

*12 הינו מי שאינו נחשב שוטה

הגמרא תמהה על דבריו. הרי כל אחת משלושת ההתנהגויות האלה היא משונה ודיה לקבוע לקוי נפשי. הגמרא מדייקת את תמיהתה: "היכי דמי, אי דעביד להו דרך שטות, אפילו בחדא נמי?" אם אדם זה פועל דרך שטות, די באחד מהם. "אי דלא עביד להו דרך שטות, אפילו כולהו נמי לא?" אם אינו עושה דרך שטות, הרי גם כולם ביחד אינם מעידים על לקוי נפשי. ודאי, אדם הלך בבית הקברות כדי להתחבא מפני אויב אינו מהווה בעיה. למשל, חז"ל מספרים על אותו חסיד שאשתו כעסה עליו, והוא יצא את הבית וכנראה לא רצה להתארח אצל שכנים כדי שלא תיגרם פגיעה באשתו, לכן הלך ללון בבית הקברות, מקום שלא יבואו להטריד אותו בשאלות מביכות¹³. כמו כן, המקרע בגד ישן כדי לעשות ממנו סמרטוטים ודאי אינו משוגע. גם היוצא יחידי בלילה כדי להתאוורר הוא אדם נורמלי בהחלט.¹³

לא רק שהגמרא תובעת קריטריונים פרקטיים-מעשיים ולא הערכות כלליות, אלא היא גם תובעת שהמעשה המחשיד יעשה בצורה המורה בצורה ברורה שיש כאן לקוי נפשי. לכן מקשה הגמרא על דברי רב הונא: אם המעשים נעשים בצורה נורמלית, גם שלשתם אינם משמעותיים — ולעומת זאת, אף אחד שנעשה בצורה לא-נורמלית דיו לקבוע? אנו שמים לב שחז"ל הינם ביקורתיים לגבי ההגדרות שהם קבעו בעצמם, לומר לך: אל תהיה כפוף להגדרות בצורה עיוורת, אלא בחון את המציאות בשכל ודעת.

משיבה הגמרא שאכן רב הונא תובע את שלושת הסימנים יחד, ולא די לו באחד מהם אפילו אם הוא נעשה דרך שטות, שהרי דבר אחד תמיד ניתן להתפרש לכף זכות. הלך בבית הקברות אולי עשה כן "כדי שתשרה עליו רוח טומאה", או, כגירסת התלמוד הירושלמי, "מקטיר לשדים"¹⁴, פעולה עבודה בית הקברות הוא המקום המתאים ביותר. היוצא יחידי בלילה — אולי "גנדרופס" אחזו. התלמוד הירושלמי גורס "קנוטרופוס", מה שניתן אולי לזהות עם ליקנטרופיה: אדם החושב את עצמו לזאב, לכן הוא משוטט בחוץ בלילות. אמנם רש"י מסביר את גירסת התלמוד הבבלי "גנדרופס": "חולי האוחז מתוך דאגה". הוא מציע פירוש נוסף: "שנתחמם גופו ויצא למקום האויר". כנראה אין הכוונה שקצת חם, שהרי מדובר במי שעושה דרך שטות, אלא שהוא ממש רותח. כאשר לדבר השלישי, "מקרע את כסותו", אולי "בעל מחשבות הוא", זאת אומרת טרוד בבעיות קשות, ומתוך כך קורע את מעילו כאשר הוא פושט אותו. התלמוד הירושלמי אומר: שמא הוא "כוליקוס", מה שאולי ניתן לזהות עם מלנכוליה, מצב דפרסיבי קשה.

לכאורה, תרוץ זה הבא לבאר עמדת רב הונא משונה הוא. וכי מי שמקטר לשדים כדי שרוח טומאה תשרה עליו, או מי שמחשיב עצמו כזאב — אינו שוטה??!

31א. בחברה בה מקובל "להתאוורר" ביחידות, ואין סכנה בעצם היציאה הלילית ביחידות. — העורך.

14. ירושלמי תרומות א', א. (הובא במסכת חגיגה ג, ב, בתוד"ה דרך שטות).

אלא אנו למדים כאן כלל גדול שהזכירוהו רבותינו האחרונים. אנו משתדלים לתת להתנהגותו של אדם כל פירוש אפשרי שיחלץ אותו ממעמד לקוי נפשי, אפילו אם פירוש זה "דחוק" במקצת. אנו ניגשים אל אדם זה מתוך יחס פרמיסיבי, כדי לא להוציאו מכלל האנשים הרגילים. אמנם נודה שהתנהגויות אלה כגון לינה בבית הקברות כדי להקטיר לשדים, אף שהן משונות במקצת, על כל פנים גם אנשים "נורמליים" משתתפים בכל מיני פולחנים שונים. אדם אכול דאגות עד כדי כך שהוא זקוק לצאת יחידי בלילה — עדיין בגבול הסביר. אפילו אדם המרגיש הזדהות נפשית עם זאב ואוהב לשוטט בחוץ כמוהו, אבל חוץ מזה הוא מתנהג כרגיל — אין בכך אסון. לכן מזהיר אותנו רב הונא: אין להביא הוכחה מסימן אחד, שהרי הוא ניתן לפרשנות פרמיסיבית. לעומת זאת, שלושה סימנים כבר אינם מותרים מקום לאינטרפרטציה מקילה (דומה הדבר, להבדיל, למחלוקת פרויד-יונג¹⁴, אם ניתן להסביר בדידות-יתר על ידי נטיה לנזירות-פרישות או שהיא בהכרח סכיזואידית). אמנם אין הלכה כרב הונא אלא כרבי יוחנן שדי בסימן אחד¹⁵, אבל כתבו רבותינו האחרונים שגם רבי יוחנן יסכים לקבל כל פירוש התנהגותי שיאפשר לסווג את האדם במסגרת האנשים הרגילים¹⁶. אם כן אנו שוב רואים שלא רק זאת שהמודל התלמודי אינו זהה עם המודל הפסיכיאטרי, אלא הגישה היא במידה מסויימת הפוכה. שאיפת הפסיכיאטר היא לספק אבחנה מוקדמת ביותר ודקה ביותר, מה שמגביר את הסיכויים לטפל בלקוי בשלב מוקדם לפני שהוא יסתבך. זאת תפארתו של הפסיכיאטר לסמן כל חריגה, וזאת מתוך דאגה תרפויטית. גישת המחוקק התלמודי הפוכה. הוא מעוניין לדחות כמה שאפשר את גבולות הלקוי הנפשי, כדי לא להוציא את האדם מן החברה.

פרק ת. הזקן והחברה

נקודה זו מעניינת במיוחד את העובדים הסוציאליים המטפלים בזקנים. אפילו אם נתבונן על הזקן שאינו צלול בדעתו מתוך גישה תרפויטית, הרי טיפול אינו אפשרי אלא מתוך חדירה לסיבות העיקריות המביאות הפרעות נפשיות אצל הזקנים, שכידוע הן יותר נפוצות בגיל הזקנה מאשר בגיל צעיר. להתמוטטות הנפשית הזאת יש גם סיבות פסיכולוגיות, ואחת מהן היא הניתוק החברתי, ואף הניתוק הכלכלי, כלומר, סילוק הזקנים ממעגל העבודה. החברה סוברת שאדם זקן אינו מסוגל לעבוד — מה שהוכח כלא נכון בעתות מלחמה שמחוסר ברירה, הזקנים מילאו מקומם של הצעירים, והתברר שרמת העבודה לא ירדה, אדרבה — הזקנים עלו על הצעירים בנסיונם וכן בכך ששקטה רתיחות דם בחרותם. אמנם אף על פי שהזקנים מסוגלים להשתלב במעגל העבודה לפחות אחרי הסבה מסויימת, המציאות היא שהם נדחים, מה שגורם אצלם הרגשה של ניתוק חברתי. ביחוד בחברה המודרנית נהרס המבנה

.א14

15. רמב"ם עדות ט, ט, וע"ש כסף משנה; שו"ע יו"ד א, ה; שו"ע חו"מ ל"ה, ת.

המשפחתי הפטריארכלי. כל בן ובת שמתחתנים עוברים לגור במקום אחר, והאב הרוצה לבקרם חייב לנדוד למרחקים. אפילו כאשר הזקן זוכה לכבוד – מעמדו מתרופף והשפעתו נעשית דלה בגלל הפיצול והמרחקים. כל אלה עלולים לגרום להחשת הירידה הכללית וההדרדרות הנפשית. מובן מאליו שגם קיימות הפרעות אורגניות – בלשון הרפואית: (Organic Mental Syndrom) O.M.S., ואותותיה של פגיעה מוחית זו ניכרים בכל מרחב הגילויים ההתנהגותיים השונים. התהליך הוא בלתי-הפיך, אבל אולי אפשר להאיטו או אפילו לעצרו, על ידי עיכוב הסיבות הפסיכולוגיות התורמות להתנוונות. אבל אם אתה מחליט שאדם זה הינו מחוץ לחברה, אתה מסלק ממנו כל אחריות משפטית אם אתה מונע ממנו כל תפקיד מצוותי כגון צירוף למנין או לזימון – כמו ידיך הנך מחיש את התמוטטותו. לעומת זאת, כל זמן שהוא מרגיש שהוא עודנו נחוץ, ועודנו מועיל, אפילו יותר מועיל מאנשים צעירים, הוא מחזיק מעמד. אבל אם הוא מרגיש מיותר, מעורב בהתנגשויות תמידיות בין דור לדור, נוחל אכזבות, סופג פגיעות, נמצא במצב של תלות-יתר – הרי הוא מתדרדר. כאשר הוא מרגיש שאין לו כשביל מה לחיות, הרי הוא נשבר. צריך לאפשר לו פרודוקטיביות וחיים מלאי תוכן.

כל הוצאת אדם ממעגל האנשים המכונים שפויים פוגעת בו מאד, במיוחד בהתחשב בעובדה שעל פי רוב אדם זקן מאבד חלק מגמישותו הפיסית והאמוציונלית, ולכן הוא זקוק לאוירה תומכת, בה הוא זוכה לכבוד ואהדה. ואכן סיוע זה מתאפשר לאור העובדה שהתורה דחתה את הגבולות המשפטיים של השטות עד הקצה האחרון. ידוע שהזרם האנטיפסיכיאטרי טוען שההבדל בין אדם הלקוי בנפשו לאדם שפוי בנפשו, נובע מחלוקה חברתית. כלומר, כל מי שאינו שייך לזרם התרבותי שלי, אינו שפוי¹⁵. לא נרחיק לכת עד כדי כך, אלא רק נחזור על הנחתנו שהמודל הפסיכיאטרי אשר מגמתו תרפויטית, והמודל התלמודי אשר מגמתו משפטית-מצוותית, אינם מודלים זהים, כיון שהמגמות שונות. מובן מאליו שגם הפסיכיאטר מעוניין בסיעוד ושיקום של הזקן שאינו צלול בדעתו, אבל ראשית כל מוטל עליו למסור איבחונים מדוייקים.

לכן, כפי שאמרנו, קשה לסמן גבולין של מקצוע אשר נקרא פסיכופתולוגיה של הזקנה. כל הגוונים הקיימים בפסיכופתולוגיה גם מופיעים אצל הזקנים, אף על פי שכמובן ישנן תופעות יותר נפוצות, כגון השכחה. אגב, חז"ל לא התייחסו בחשדנות לתופעת השכחה, שהרי היא מצויה אף אצל אנשים בריאים לחלוטין. יש גם הסבר פסיכולוגי "רגיל" לעובדה שהזקן שוכח את העבר הקרוב ונזכר בעבר המרוחק. עבור אדם צעיר העתיד מלא זוהר ושמחה; עבור הזקן העתיד הוא שעון מתקתק המקרב אותו ליומו האחרון. עתידו נעשה יותר ויותר מסובך, לעומת העבר המלא נעימות ועונג. לכן לא מצאנו שחז"ל החשיבו כפגם נפשי את השכחה הזאת.

15.א.

16. ע"י שו"ת עזרת כהן, סי' סז"סח.

כדי להדגים את גישתם הזהירה של רבותינו בקביעותיהם בתחום זה, יש לצטט תשובה אחת של מרן הרב קוק¹⁶ שעסקה בגט שניתן בזמנו בסאר-פאולו, בירת ברזיל. נותן הגט סבל מ"טשטוש שכלי", וכיון שהוא אושפז בית חולים הוא טען שהוא בריא וששונאיו הם שחבשו אותו שם. לכאורה זהו מקרה ברור של פרנויה של רדיפה. אומר הרב קוק שאין הוא נקרא שוטה בגלל זה, כיון שמלבד זאת הוא מתנהג בצורה רגילה. בהחלט תיתכנה התנכלויות מסוג זה כנגד אדם, אפילו במדינות לא טוטליטריות. גם המקרה המפורסם של "הגט מקליווא"¹⁷, לפני מאתיים שנה, שגרם להתלקחות העולם הרבני, כאשר כל גדול בישראל כתב זה בכה וזה בכה — היה הנדון בתסביך רדיפה. הנודע ביהודה כתב שאין לפוסלו משום כך, והוא קובע כלל גדול שכל הנדון של הגמרא הוא אדם לקוי במעשיו, ולא בדבוריו. אם התנהגותו נורמלית, אבל הוא מדבר דברים משונים — אין לפוסלו משום כך. אמנם לא כל הפוסקים הסכימו לקביעה זו¹⁸, אבל הוכחתו של הנודע ביהודה היא שכל הדוגמאות שהגמרא הביאה כולן מעשים ולא דיבורים. כמובן, אם כל שיחו של אדם זה משובש, הרי זה סימן של לקוי נפשי. אבל התופעה הנפוצה שאדם מתנהג כראוי בכל ענייני החיים ומצבו כשל אדם סביר, אבל בתחום מסויים של דבריו הוא משתנה, — אינה בגדר שגעון. האדם הנדון בתשובה¹⁶ היה מתפאר שהוא עשיר מופלג ובעל נכסים. הרב קוק אינו נבהל מכך: גם אנשים רגילים אוהבים להגזים¹⁹ ולהתהדר בנוצות לא להם. חז"ל הודיעונו שלפעמים "דיברה התורה לשון גוזמא"²⁰, כגון "ערים גדולות ובצורות בשמים"²¹. ביחוד זה יתכן במדינת ברזיל, אשר כפי הרב השואל, הגוזמא שייכת לטמפרמנט הלאומי. לכל היותר אדם זה בעל גאוה, שהיא בהחלט חסרון מוסרי גדול, אבל אין בו פסול פסיכופתולוגי. דוגמה לכך אנו מוצאים בגמרא בסיפור על בחור אחד בן עשרים שמכר את נכסי אביו. אמנם אחר כך הוא התחרט ורצה לטעון לפני רבא שהוא לקוי בנפשו ואינו יודע בטיב משא ומתן, לכן פעולתו הקניינית בטלה. הציעו לו קרוביו לאכול תמרים ולהשליך את הגרעינים בפני רבא, כדי שיסבור שהוא שוטה. אמנם רבא הרגיש מתוך שיתתו אתו שהוא שפוי בהחלט, אך מחנצף גדול²².

גם בעל הגט כנראה לא הצליח בחיים, לכן הוא נחם עצמו במיטומניה. ואמנם מיטומן רק בדבר אחד לא נחשב כלקוי בנפשו. זאת דוגמא שאנו מסבירים התנהגות המעידה לכאורה על לקוי נפשי — כתוצאה של מידות רעות.

17. שו"ת אור ישר, סי' ל.

18. בית אפרים חאה"ע, סי' פט.

19. ע"י נדרים כד ב.

20. חולין צ ב.

21. דברים א כח.

22. בבא בתרא קנה ב.

אגב, אצל אנשים זקנים איננו פוגשים שינויי אופי חריפים. אבל הרבה פעמים, אצל בעלי אופי מורכב, יחסי הגומלין בין כוחות הנפש השונים יכולים להשתנות בעת הזקנה. מעצורים התנהגותיים שונים נעלמים, ותכונות אופי שליליות שתמיד היו קיימות, אבל דוכאו, הרי הן חוזרות ונעודות, כאשר כוח ההתנגדות נחלש. לכן מתגלות תכונות שליליות כגון אגואיזם, הסתגרות, אי-איכפתיות כלפי הזולת – מה שעלול להתפרש גם כאי-צלילות דעת, בזמן שבאמת אין כאן אלא מידה רעה.

פרק י. מצבים משתנים

יש מקום לסמן בקיצור עוד כמה נקודות. חז"ל מזכירים את המקרה של "עתים חלים (בריא) עתים שוטה"²³, והם קובעים: "כשהוא חלים, הרי הוא כפיקח לכל דבריו, וכשהוא שוטה הרי הוא כשוטה לכל דבריו". בכל זאת יש "תקופות טובות", ואז מעמדו המשפטי-המצוותי הינו כזה של אדם שפוי.

נושא זה קרוב לזה של הנכפה, זאת אומרת האפילפטי, עליו מרחיב הרמב"ם את הדיבור בהלכות עדות: "הנכפה, בעת כפייתו, פסול, ובעת שהוא בריא – כשר. אחד הנכפה מזמן לזמן או הנכפה תמיד בלא עת קבוע, והוא שלא תהיה דעתו משובשת תמיד, שהרי יש נכפים שגם בעת בריאותם דעתם מיטרפת עליהם. וצריך להתישב בעדות הנכפה הרבה"²⁴. אף על פי שהאפילפסיה באה בהתקפים, בכל זאת תיתכן גם השפעה קבועה על אופיו ועל מצבו הנפשי של האדם, לכן יש לבדוק כל מקרה לגופו. בדומה לזה, "מי שאחזו קורדייקוס ואמר: כתבו גט לאשתי, לא אמר כלום"²⁵.

הרמב"ם מסביר שזהו "חולי מתחדש ממילוי חדרי המוח ומתבלבל הדעת מפני כך, והוא מין ממיני חולי הנופל"²⁶. קשה לברר למה הכוונה. אולי סינדרום של לחץ-יתר בתוך הגולגולת. על כל פנים חייב נותן הגט להיות בר-דעת לא רק בשעה שהוא מצווה לתת את הגט אלא בשעה שהוא ניתן. לפי ריש לקיש כותבים ונותנים לו מיד. לעומתו רבי יוחנן סובר שיש לחכות עד שישתפה. ריש לקיש מנמק שהוא דומה לאדם ישן; אם אדם ער אמר בערותו לתת גט, אפשר לתיתו גם כשהוא ישן. לעומתו רבי יוחנן מדמה אותו לשוטה, כי אדם ישן חוזר לעירותו מעצמו, מה שאין כן באדם זה, שאינו חוזר לשפיותו אלא בעזרת טיפולים. השיב ריש לקיש: אדם שוטה לא יחזור לבריאותו אף בעזרת טיפולים. התרופה היא "בישרא סומקא אגומרי וחמרא מרקא", כלומר בשר כחוש צלוי יחד עם יין מזוג במים הרבה. [יש להעיר שנתינת יין היא טיפול רפואי במקרים מסויימים של Delirium Tremens]. על כל פנים לפנינו מצב של אי-צלילות שניתן להתגבר עליו בעזרת תרופה. אחרי שהחולה קיבל תרופה וחזר לבוריו, ודאי נחשב כפיקח. השאלה היא איך להתייחס אליו בשעת התקפה, והלכה כרבי יוחנן²⁷, שהוא אינו נחשב כשפוי בדעתו, אף על פי שבידינו לחלצו מן המיצר.

23. ראש השנה כח א.

24. רמב"ם עדות ט ט.

25. גיטין ע ב.

26. פירוש המשנה שם.

27. רמב"ם גירושין ב טו.

יש להוסיף את המרה השחורה, שהוא מצב דפרסיכי, כתאורו המסכם של בעל ערוך השולחן: "בעלי המרה השחורה שאין עושים כלום דברים של שגעון, רק יושבים בעצבות ורחוקים מחבורת אנשים, ואין מבקשים לאכול, וכשנותנים להם לאכול, אוכלין, ואין מתחילים לדבר. וכששואלין אותן, עונין מעט דברים, ואין מדברים דברים של שגעון — יש להתישב אם דינס כשוטה אם לאו. ולפי הסברה אין בזה סימני שטות, אלא מחלת העצבות בלבד, ותלוי בראיית עיני הבית דין להבין דרכו ועלילותיו"²⁸.

פרק יב. פיגור וירידה שכלית

הרמב"ם מזכיר גם את הפתי, מושג שמקביל לדפקטיבי (מפגר), אבל יש הבחנה בין פתי ל"פתי ביותר": "הפתאים ביותר שאין מכירין דברים שסותרים זה את זה ולא יבינו עיני הדבר כדרך שמבינין שאר עם הארץ, וכן המבוהלים והנחפזים בדעתם והמשתגעים ביותר, הרי אלו בכלל השוטים. ודבר זה לפי מה שיראה הדיין שאי אפשר לכוון הדעת בכתב"²⁹. מה שאין כן הפתי, שאין להכלילו בקטגוריה של השוטים. "זהו החילוק בין פתי לשוטה, שהשוטה דעתו היא משובשת ומטורפת לגמרי בדבר מהדברים, מה שאין כן פתי, שאינו מטורף לגמרי בשום דבר, אבל מצד אחד הוא גרוע מהשוטה, שהשוטה בשאר דברים הוא חכם כשאר בני אדם, והפתי הוא שאין לו שכל גמור ואינו מבין שום דבר כדרך שמבינים אותו שאר בני אדם"³⁰.

פרק יג. סיכום

לא מצינו את כל הנושא, אבל יש בידינו להעלות כמה נקודות:

1. המודלים התלמודיים הינם די מעורפלים, כלשונו של הרמב"ם שהכל "לפי מה שיראה הדיין שאי אפשר לכוון את הדעת בכתב". אין לנו קריטריונים קבועים, אלא כיוונים ראשיים, והפוסק חייב לקבוע בכל מקרה לגופו של ענין.
2. המודל התלמודי אינו זהה למודל הפסיכיאטרי הקיים היום, כי אנו דנים במעמדו המשפטי-המצוותי של אדם, ואנו מעוניינים לדחות עד כמה שאפשר את הגבולות, כדי שישאר חלק מן החברה, וזאת על ידי אינטרפטציות מקילות למעשיו המוזרים. פירושים התלויים בתכונות נפש שליליות ופירושים התלויים בטפשות וירידה שכלית, הם פירושים הרואים מעשה חריג זה כשייך לתחום הסביר.
3. לעולם יש צורך בזהירות גדולה לפני שמדביקים על אדם תווית העלולה לדרדר אותו עוד יותר. אדרבה, יש להשתדל לא להוציאו מן החברה, וגם בזה מתבטא כבוד הזקנים.

28. ערוך השולחן אה"ע קכא יג.

29. רמב"ם עדות ט י.

30. סמ"ע חו"מ עדות לה י.